

UDC 94(3):904

“PTOLEMAIC FINGER RINGS” AND THE NORTH BLACK SEA AREA: THE EXCEPTION OR THE RULE?

A. Zelinskyi

PhD (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine,

4, Hrushevs'koho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

z-al@ukr.net

In this article, I will be focusing on the so-called “Ptolemaic Finger Rings”. These are bronze, iron, glass and bone rings bearing images that are somehow connected to the Ptolemaic dynasty. The vast majority of these artifacts were found in the territory of the Bosporan kingdom. However, they are also found in other states of the Northern Black Sea area, as well as in Egypt, Cyprus, Balkan Greece and Asia Minor. In this group of sources, I am also considering clay bullae of Egyptian, Cyprian and Mesopotamian origin, containing the imprints of “Ptolemaic Finger Rings”. Modern studies, mainly devoted to the Black Sea finds, consider two inextricably linked questions: what was the purpose of these artifacts and what was their role in relations between the Ptolemaic state and the Bosporan kingdom?

Within this topic, I continue to develop my theory, that the “Ptolemaic Finger Rings” were intended as awards for ordinary mercenaries, or even for civilians at the Ptolemaic service. In my opinion, such an award also meant granting of a certain tax privilege. Probably, the Bosporites, who later returned to their homeland, were among the people receiving the award.

This conclusion allows to look at the problem of the role of these rings in the Bosporan-Egyptian relations from another angle. A significant number of clay bullae with imprints of the “Ptolemaic Finger Rings” were found in the territory of the Ptolemaic state. The majority of them are dated not to the period of the apogee of the foreign activity of the Ptolemaic state, but to the 2nd and 1st centuries BC. Thus, these rings were intended for domestic use. However, the general distribution area of these artifacts in combination with two clay bullae from the “city archive” of Seleucia on Tigris evidence that the owners of such rings, who were leaving the state of Ptolemies, not always went to the Northern Black Sea region.

Consequently, the fact of a great concentration of “Ptolemaic Finger Rings” on the Cimmerian Bosphorus should be viewed exclusively as a private phenomenon. It cannot be considered in the context of a problem of the “special nature” of the official Bosporan-Egyptian relations. However, a significant number of these artifacts found on the coast of the Northern Black Sea, indicates a high level of integration of this region into the outline of the Hellenistic world.

Keywords: “Ptolemaic Finger Rings”, tax privileges, Bosporan Kingdom, North Black Sea Area, Ptolemaic state

ПЕРСНІ “ПТОЛЕМЕЇВСЬКОГО ТИПУ” І ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я: ВИНЯТОК ЧИ ПРАВИЛО?!

A. Л. Зелінський

У центрі цього дослідження перебуває досить специфічна група археологічних артефактів – так звані персні “птолемейського типу”. Передусім ідеться про відповідні

© 2020 A. Zelinskyi ; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

бронзові, залізні, а також скляні і кістяні вироби, що містять зображення, так чи інакше пов'язані з династією Птолемеїв², яка протягом 306/305–30 років (тут і далі – до Р. Х.) правила елліністичним Єгиптом. Причому подібні зв'язки можуть мати як контекстуальний, так і формальний характер. Зокрема, більшість із нижче-наведених зображень мають паралелі у птолемеївській нумізматиці. Насамперед на таких персях зображено представників і представниць птолемеївського царського дому: Птолемея II, Птолемея III, Арсиною II, Береніку II й Арсиною III. У цьому ж контексті слід розглядати оздобу, на яких зображуються безпосередньо пов'язані з вищезгаданою династією синкретичні боги – Серапіс та Ісіда³, а також представники елліністичного пантеону – Афіна, Ніка і Діоскури [Неверов 1974, 106–113; Трейстер 1982, 67–77; Трейстер 1985, 128–130; Молев 1994, 101–103; Зайцев, Мордвинцева 2003, 90–91; Ладынин 2007, 235–252; Ladynin 2011, 245–260]. До цієї ж групи артефактів варто також віднести персні із зображенням Артеміді, Кібелі, Геракла та собаки [Трейстер 1982, 70–71, 77], які не мають належних нумізматичних аналогів⁴.

Переважну більшість відомих нам пернів “птолемеївського типу” знайдено на території Боспорського царства. Проте вони зустрічаються і в інших державах Північного Причорномор'я (див. нижче)⁵, а також у Єгипті, на Кіпрі, у балканській Греції та Малій Азії [Charbonneaux 1958, 95–98; Трейстер 1985, 127–128, 131; Литвиненко 1991, 14–15; Зайцев, Мордвинцева 2003, 91; Ладынин 2007, 235–236; van Oppen de Ruiten 2015, 60–61, 181, *not.* 56–57]. Якщо ж узяти до уваги знайдені у великій кількості глиняні печаті з відбитками, зробленими за допомогою подібних пернів [Milne 1916, 87–101; Kyriakos 1972, 315; Трейстер 1985, 128; Plantzos 2011, 396–415; Lorber, van Oppen de Ruiten 2017, 73–95; van Oppen de Ruiten, Lorber 2018, 349–394], то ареал останніх був дещо ширшим (див. нижче) та охоплював навіть територію Месопотамії [Bricault 1999, 334–343].

У дослідженнях, присвячених персям “птолемеївського типу”, як правило, розглядаються два пов'язані між собою питання: яким було призначення цієї групи артефактів і яку роль вона відігравала у відносинах між державою Птолемеїв і Боспорським царством? У низці попередніх робіт я здебільшого звертав увагу на вирішення першого з вищевказаних питань [Зелінський 2010, 240–245, 300–304, *прим.* 187–219; Зелінський 2018, 241–247]. Своєю чергою, мета цієї публікації полягає в пошуку відповіді на питання про наявність чи відсутність “особливих відносин” між Боспорським царством (а в перспективі – усім Північним Причорномор'ям) і птолемеївським Єгиптом, базованої на факті віднайдення александрійських пернів у відповідному регіоні. Проте, оскільки обидва вищезгадані питання нерозривно пов'язані між собою, я вважаю за необхідне спочатку нагадати теорію, висловлену мною раніше щодо функціонального призначення пернів “птолемеївського типу”. Тим більше що з моменту виходу останньої публікації в поле мого зору потрапили деякі джерельні свідчення, а також нові публікації, які можуть доповнити аргументацію, наведену на користь раніше висловлених мною припущень.

У сучасній історіографії існує декілька гіпотез щодо призначення цих пернів. Різними вченими їм приписується релігійне, пропагандистське, торговельне, політичне, церемоніальне чи адміністративне значення; вони також розцінюються як нагороди військових найманців [Spier 1992, 47; Трейстер 1985, 130; Литвиненко 1991, 15–19; Ладынин 2007, 235–252; van Oppen de Ruiten 2015, 60–61]. На мій погляд, кожне з вищенаведених припущень має свої недоліки чи слабкі місця.

Зокрема, прибічники релігійної теорії у своїх побудовах не враховують одразу кількох важливих чинників. Розгляд пернів “птолемеївського типу” в релігійному контексті може пов'язуватися або з персональним культом царів і цариць з династії Птолемеїв [Неверов 1974, 114–115], або з охоронною функцією оберегів, що використовувалися під час морських подорожей [Неверов 1974, 114; Финагенова 2001,

167]. Проте, якщо розглядати персні як належність до царського культу⁶, то стає незрозумілою практика зображення на них, поряд із представниками керівної династії, низки греко-єгипетських і грецьких богів (див. вище). До того ж у цьому ключі досить складно пояснити занадто широкий ареал поширення артефактів, боцімто пов’язаних з державним культом елліністичного Єгипту, зокрема це стосується території балканської Греції та Боспорського царства. Якщо ж ці персні мали стосунок до богів, які, згідно з тодішніми уявленнями, охороняли мореплавців⁷, то стає незрозумілою низка зображень, представлених на відомих нам знахідках. Йдеться про Афіну Промакос, Артеміду, Геракла й Кібелу [Неверов 1974, 107–108], які ніколи не виступали в ролі охоронців мандрівників, що подорожували морським шляхом⁸.

Пропагандистська, як і торговельна теорії [Трейстер 1985, 126–139; Archibald 2007, 262; Braund 2018, 173; пор.: Литвиненко 1991, 16] також не можуть претендувати на повноцінне розв’язання проблеми. Я вважаю, що вищезгадані персні самі по собі не мали реальної пропагандистської чи торговельної цінності, яка могла б обумовити їхню популярність серед представників еліти того ж таки Боспору Кімерійського. Ці артефакти не були коштовними, їх не можна вважати витворами мистецтва чи бодай ювелірними виробами. Відповідно, важко собі уявити, що вони самі по собі могли стати об’єктами масової торгівлі. До того ж носіння персня із зображенням чужоземного монарха могло не відповідати політичній кон’юктурі тієї чи іншої країни [Неверов 1974, 106–107; Трейстер 1985, 138]. Також, повертаючись до релігійної тематики, варто зазначити, що появу відповідних артефактів за межами держави Птолемеїв не слід вважати й наслідком поширення єгипетськими й іноземними купцями культів, бажаних александрійським володарям. Зокрема, на думку О. Я. Неверова, носіння подібних оздоб могло свідчити про причетність до цього роду діяльності осіб, які за свої послуги отримували від Александрії певні пільги під час здійснення торговельних операцій [Неверов 1974, 114–115]. Якби носіння подібних перснів мало лише прагматичний характер, взагалі притаманний ставленню сучасників до культів елліністичних володарів [Зелінський 2010, 262–263, 330–332, прим. 382–392], вони б не супроводжували своїх власників у подорож до загробного світу. Водночас александрійські персні не лише в більшості випадків становили складник поховального інвентаря [Неверов 1974, 111–112; Трейстер 1985, 132; Молев 1994, 102; Ладынин 2007, 236], а і як сімейні реліквії передавалися з покоління в покоління [Трейстер 1985, 132; Ладынин 2007, 236], причому не лише у III, а й навіть у II столітті, коли птолемеївський Єгипет відмовився від колишніх претензій на східносередземноморську торговельну гегемонію на користь держав-посередників – спочатку Родосу, а згодом Делосу [Шургая 1965, 140; Литвиненко 1991, 18; Badoud 2014, 115, 119–120; Зелінський 2018, 242, 245, прим. 14].

Іншу теорію, на цей раз торговельно-політичного характеру, запропонував І. А. Ладинін. Згідно з нею перснями “птолемеївського типу” протягом III століття відзначалися боспорити, які сприяли забезпеченню зерном позаєгипетські володіння і політичних союзників александрійських володарів, коли останні не мали можливості постачати хліб до Егеїди внаслідок ускладнень, викликаних війнами за домінування у Східному Середземномор’ї [Ладынин 2007, 235–252; пор.: Краснодарец 2018, 107]⁹. Проте важливу, хоча й не єдину перепону гіпотезі російського дослідника становить вже згадувана на цих сторінках непрезентабельність перснів “птолемеївського типу”. Як і в разі пропагандистської теорії, важко собі уявити, що Птолемеї задля досягнення такої важливої мети, як гіпотетичне привернення на свій бік впливових представників боспорського суспільства, взяли б використовувати оздоби з таких дешевих матеріалів, як бронза чи скло (див. вище). Логічно припустити, що в цьому разі, подібно до більш пізньої історії з римлянином Лукуллом [Plutarchus 1969, 3], представники александрійської династії дарували б впливовим боспоритам персні, виготовлені з коштовних матеріалів¹⁰. До того ж, як ми побачимо

нижче, археологічний контекст перснів “птоlemeївського типу” і близьких до них знахідок суттєво перевищує хронологічні рамки періоду зовнішньополітичної активності держави Птоlemeїв.

Низька собівартість і загальна непрезентабельність перснів “птоlemeївського типу” стоять на заваді визнанню слушності ще двох нижченаведених теорій. Передусім ідеться про припущення, згідно з яким персні “птоlemeївського типу” відігравали певну роль у дворцєвому церемоніалі [Трейстер 1985, 137]. У цьому разі не враховується як невідповідність самих артефактів принципам демонстративної птоlemeївської розкоші (трифе)¹¹, так і поширена практика їхнього використання в повсякденному житті в ролі звичайних печаток (пор.: [Трейстер 1985, 128, 130]; також див. нижче). Більш реально, що церемоніальними атрибутами придворного життя могли бути золоті персні, геми та камеї [Marshall 1907, 67, №№ 367–368; Charbonneau 1958, 97, *not. 1*; Зелінський 2010, 300, *прим. 186*; van Oppen de Ruiten 2015, 60–61; Краснодубец 2018, 108, № 3]. Хоча існує причина для сумнівів і в такій можливості. Згідно з даними сфрагістики, у греко-римському Єгипті, починаючи із птоlemeївських часів, ці ювелірні вироби також досить широко використовувались як звичайні печатки [Bell 1922, 141; Pieper 1934, 245–246, 248–250; Plantzos 2011, 397–399]. Подібне ставлення до церемоніальних предметів, які могли бути не більше й не менше ніж царськими подарунками [Plutarchus 1969, 3], видається мені як мінімум легковажним.

Нарешті, існує припущення, згідно з яким бронзові, скляні та кістяні персні могли належати птоlemeївським чиновникам, що виконували певні царські доручення як на території держави Птоlemeїв, так і за її межами [Milne 1916, 96; Spier 1992, 47; van Oppen de Ruiten 2015, 60; Lorber, van Oppen de Ruiten 2017, 81]. Це припущення могло б бути слушним, якби йшлося лише про представників нижньої ланки птоlemeївського адміністративно-бюрократичного апарату, наприклад про єгипетських комархів і комограматевсів (сільських старост і сільських писців). Але вже навіть у випадку чиновників середньої адміністративної ланки, не кажучи вже про закордонних емісарів, оздоби з бронзи чи скла не відповідали ні їхньому статусу, ні сутності їхніх службових чи репрезентативних функцій¹².

З мого погляду, певним поштовхом до розв’язання цього складного питання може бути припущення, зроблене Ю. М. Литвиненком і згодом підтримане Є. О. Молевим. На думку цих дослідників, масову наявність перснів “птоlemeївського типу” в Боспорському царстві слід пов’язати з військовими найманцями та військовими колоністами (клерухами) із зазначеного регіону, що перебували на службі в александрійських монархів [Литвиненко 1991, 19–23; Молев 1994, 99–100]. Я вважаю, що вищезгадані предмети цілком могли належати рядовим воїнам чи військовим морякам, які дістали їх як військову нагороду. Звичайно, коли йдеться про нагороду, отримувану воїнами за участь у переможній битві, передусім на пам’ять приходять загальноприйнята практика наділення їх грошовими сумами в золоті. В історії держави Птоlemeїв така практика добре зафіксована у зв’язку з битвою при Рафії (22 червня 217 року)¹³. Зокрема, перед боєм тодішній володар елліністичного Єгипту Птоlemeї IV Філопатор і його сестра-дружина Арсиноя III пообіцяли воїнам значні нагороди в разі здобуття перемоги [Polybius 1882, I, 83; пор.: Machabaeorum liber III 1935, I, 4]. Після ж здобутої перемоги, за свідченням єгипетського синодального декрету, т. зв. Стели Рафії, воїнам було роздано 300 тисяч дебенів золота [Spiegelberg 1925, 10]¹⁴. Проте у випадку перснів “птоlemeївського типу” йтиметься про винагороди іншого ґатунку, які до того ж не обов’язково призначалися лише для воїнів. На останню обставину може вказувати знахідка відповідної відзнаки у складі жіночого поховального інвентарю [Трейстер 1985, 132; Ладынин 2007, 236].

Вищезгадані персні підпадають під визначення нагород як у формальному, так і у функціональному плані. По-перше, у ролі відзнаки, наприклад за військову

доблесть, персні “птолемеївського типу” набувають певної цінності й цілком можуть на правах своєрідної реліквії зберігатись у родині на батьківщині воїна-найманця навіть протягом кількох поколінь (пор.: [Трейстер 1985, 131–132]). Отже, тоді стає зрозумілим широкий ареал поширення цих археологічних знахідок (див. вище)¹⁵.

По-друге, у цьому контексті з’являється можливість пояснити характер усіх реальних і міфічних постатей, зображених на перснях. Зокрема, портрети представників і представниць керівної династії можна трактувати як зображення осіб, яким прислужився нагороджений. Так само можна також інтерпретувати зображення Геракла – одного з міфічних предків александрійської династії [Theocritus 1881, *XVII*; *Orientis...* 1903, 54]. Зображення Афіни Промахос вказує на те, що, б’ючись у лавах птолемеївських військ, нагороджений боровся за еллінську свободу (пор.: [Трейстер 1985, 128–129]), наприклад під час Хремонідової війни (267–262/261 роки)¹⁶. Богиню Ніку можна трактувати в її прямому значенні – як символ перемоги [Pausanias 1973, *I. I. 3, XXII. 4*]. Серапіса, Ісиду й Діоскурів можна розцінювати як нагороду мореплавцям¹⁷. Появу ж на перснях собаки, ймовірно, варто пов’язати з професійною діяльністю кинегів – спеціальних інструкторів бойових собак, які використовувались як на полюванні, так і під час війни [Rice 1983, 93]¹⁸.

Окремо слід сказати про персні із зображенням Артеміді та Кібели. На мій погляд, зазначених богинь буде логічно пов’язати відповідно з Арсиною III та Птолемеем IV. Як відомо, Арсиною III – ймовірно, перед битвою при Рафії (див. вище) – присвятила Артеміді пасмо свого волосся [Anthologia palatine... 1911, VI, 277]¹⁹. Своєю чергою, Птолемей IV як завзятий шанувальник Діоніса [Machabaeorum liber III 1935, II, 20–22; Тарн 1949, 194; Tondriau 1946, 84–95; Fraser 1972, I, 204, 207; Bricault 1999, 336; Hoelbl 2001, 170–171; Huss 2001, 454–456, 468; Johnson 2004, 205–209; Modrzejewski 2008, 160–162; Grabowski 2010, 190–196; Gouessan 2013, 87–89], імовірно, не цурався й поклоніння Кібелі [Plutarchus 1971, 33, 36; пор.: Tondriau 1946, 93, *not. 1*; Fraser 1972, I, 278, II, 33f, *not. 118, 434, not. 734*]²⁰, чий культ також мав оргіастичний характер²¹. Зокрема, як відомо зі свідчень візантійських джерел, Птолемей IV у рамках поклоніння Діонісу використав практику нанесення на власне тіло священного татування, характерну для жерців Кібели – галів. Через цей ексцентричний вчинок вищезгаданий цар навіть дістав від сучасників прізвисько Гал [Chronicon paschale 1832, 139.3; 143.4; Etymologicum magnum 1848, *Gallos*, 6; пор.: Huss 2001, 468; Coloru 2014, 32]²².

І, по-третє, така постановка питання може дати досить логічне пояснення масовому використанню цих перснів у ролі офіційних печаток як на території самого Єгипту, так і на одній із зовнішніх територій держави Птолемейв – Кіпрі [Milne 2016, 87–101; Kyriakos 1972, 315; Трейстер 1985, 128; Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 73–95; van Oppen de Ruiter, Lorber 2018, 349–394]. На мою думку, нагородження відповідними відзнаками, які не можна віднести до категорії цінних подарунків, все ж таки мало не лише моральне, а й матеріальне навантаження. Зокрема, слід зважати на те, що подібними перснями скріплялись фінансово-майнові й ділові угоди державного та приватного характеру, що укладалися на території держави Птолемейв [Milne 1916, 87–88; Трейстер 1985, 128; Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 76–77, 93, *not. 11, 14*]²³. Отже, не виключено, що відбитки перснів “птолемеївського типу” могли маркувати наявність у власника відповідної відзнаки певних податкових привілеїв постійного чи тимчасового характеру, які діяли на території Єгипту чи інших птолемеївських володінь. Передусім маються на увазі пільги, якими власники перснів “птолемеївського типу” могли користуватися при укладанні фінансово-майнових угод. В усякому разі, достовірно відомо, що укладання подібних угод в елліністичному Єгипті, наприклад, договору про купівлю-продаж нерухомості, вартість якої перевищувала 50 драхм, справді обкладалося окремим податком

[Тарн 1949, 180; Jaehne 1981, 77–78]²⁴. Окрім цього, я пропоную пов'язати відтиски на печатках, що у своєму декорі містили зображення хлібного колосся (пор.: [Van Oppen de Ruiter, Lorber 2018, 359–364]), з пільгами на сплату поземельного зернового податку²⁵.

Отже, можна припустити, що александрійські володарі, запроваджуючи практику нагородження персями “птолемеївського типу”, що, по суті, фіксувало надання певних податкових пільг, намагалися утримати на берегах Нілу корисних державі талановитих, неординарних або просто відважних чи відданих людей.

Немає нічого дивного, що серед подібних нагороджених осіб могли опинитися й вихідці з Північного Причорномор'я, і зокрема з Боспорського царства [Трейстер 1985, 130–136; Литвиненко 1991, 19–23; Молев 1994, 99–100; Braund 2018, 173–174]²⁶. Проте в разі правильності моєї теорії щодо функції перснів “птолемеївського типу” ця обставина не може бути доказом на користь існування винятково тісних відносин між Александрією та Пантікапеем. Радянські та російські дослідники, які висловлювалися на користь важливої ролі, що надавалася Боспорському царству Птолемеями²⁷, базували власне бачення ситуації майже суто на результатах статистики географічного розміщення знайдених перснів. Зокрема, згідно з підрахунками М. Ю. Трейстера, у Північному Причорномор'ї було знайдено 23 артефакти: 1 – в Ольвії, 2 – у Херсонесі, 20 – на території Боспорського царства [Трейстер 1982, 71, рис. 2]. Ю. М. Литвиненко вказував на 34 знахідки: 1 – в Ольвії, 5 – у Херсонесі²⁸, 28 – у Боспорському царстві [Литвиненко 1991, 15, прим. 21]. Згідно з більш ригористичною оцінкою І. А. Ладиніна (див. прим. 4), до відомого йому переліку відповідних знахідок слід віднести 22 артефакти, переважна більшість із яких також припадає на Боспорське царство [Ладынин 2007, 236, прим. 3]²⁹.

Справді, знахідки перснів “птолемеївського типу”, зроблені в Єгипті, на Кіпрі, у балканській Греції та Малій Азії, у кращому разі становлять близько 50 % від числа боспорських артефактів [Marshall 1907, 200–201, №№ 1267–1268, 1275–1278; Charbonneau 1958, 95–98; Трейстер 1985, 127, прим. 13; Spier 1992, 47–48, №№ 88–92; пор.: Ладынин 2007, 235–236; van Oppen de Ruiter 2015, 181, not. 57]. Проте сам факт їхньої наявності поза Боспорським царством не можна заперечити. До того ж, як можна судити на підставі географії і статистики масових знахідок відбитків із подібних перснів (див. вище), відтиснутих на глиняних печатках, зазначені артефакти з самого початку призначалися не для зовнішнього, а для внутрішньодержавного користування. Поза тим, на відповідних печатках, окрім александрійських володарів, що правили протягом III століття, присутні численні зображення більш пізніх представників і представниць династії з Клеопатрою VII включно [Milne 1916, 87–101; Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 73–95; van Oppen de Ruiter, Lorber 2018, 349–394]³⁰. На цій підставі можна зробити цілком логічний висновок, згідно з яким персні “птолемеївського типу” продовжували виготовлятися й протягом II та I століть, тобто за часів кардинальної відмови держави Птолемеїв від масштабних зовнішньополітичних амбіцій, які б передбачали існування єгипетських інтересів на берегах Північного Причорномор'я (пор.: [Huss 2001, 473–757; Grainger 2010, 245–419]).

Нарешті, два такі відбитки, знайдені за межами держави Птолемеїв, найімовірніше, вказують на причетність господарів відповідних перснів-печаток до числа найманців. Йдеться про відбитки, що містять характерне для птолемеївської іконографії парне зображення Серапіса й Ісіді³¹, знайдені в “архіві” однієї зі столиць держави Селевкідів – Селевкії-на-Тигрі [Bricault 1999, 334–343]³². Л. Бріко цілком слушно пов'язує появу перснів-печаток з подібним зображенням із подіями IV Сирійської війни, апогеєм якої була вищезгадана битва при Рафії³³. З огляду на це з дуже високою часткою імовірності можу припустити, що власником перся і пов'язаного з ним податкового привілею міг бути якийсь рядовий найманець, який

у 219–218 роках разом зі своїм командиром перейшов на бік селевкідського царя Антіоха III (пор.: [Polybius 1882, *V*, 61–62, 70–71])³⁴ або ж полишив птолемеївську службу після закінчення війни³⁵.

На підставі усього сказаного вище можна зробити два висновки. По-перше наявність на Боспорі Кімерійському високої концентрації перснів “птолемеївського типу” не дає змоги говорити про існування перманентних офіційних контактів між царством Спартоکیدів і державою Птолемеїв. Поява цих артефактів як у Боспорському царстві, так і в Херсонесі та Ольвії мала приватний характер. Вона була пов’язана з репатріантами, які не змогли чи не захотіли реалізувати надані їм державні пільги. По-друге, значна кількість перснів “птолемеївського типу”, знайдена на північному узбережжі Понту Евксинського, свідчить про досить високий рівень інтеграції зазначеного регіону до елліністичної ойкумени. Зокрема, йдеться про масштабне долучення боспоритів і почасти їхніх сусідів до процесу вільного переміщення людських ресурсів у межах елліністичного світу, у цілому характерного для відповідної епохи.

¹ Я дуже вдячний доктору філософії (PhD) Б. ван Оппен де Рюйтеру (Гронінгенський університет) за люб’язно надану можливість ознайомитися з написаними ним у співавторстві з К. Лорбер публікаціями, присвяченими відбиткам на глиняних печатях із храму Гора Бехдетського в Едфу.

² Відповідні артефакти з цієї групи, які протягом XIX–XX століть були знайдені на території Північного Причорномор’я, зберігаються в низці музеїв Російської Федерації: Державному Ермітажі, Державному історичному музеї, Державному музеї образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна тощо [Трејстер 1985, 126, прим. б].

³ Про зв’язок династії Птолемеїв із синкретичним культом бога Серапіса та його дружини Ісиди, еллінізованої єгипетської Ісет, див.: [Bricault 1999, 334–343; Pfeiffer 2008a, 387–408; Pfeiffer 2017, 108–112; Herklotz 2018, 9–48].

⁴ Я не можу погодитися з думкою І. А. Ладиніна, згідно з якою при вивченні перснів “птолемеївського типу” слід обмежуватися лише масивними бронзовими виробами з портретами представників і представниць відповідного царського дому [Ладынин 2007, 236]. Подібно до М. Ю. Трејстера і Ю. М. Литвиненка, я вважаю за доцільне долучити до відповідної джерельної групи й інші вищенаведені типи перснів.

⁵ Зокрема, йдеться про Ольвію і Херсонес Таврійський [Трејстер 1982, 71, мал. 2; Литвиненко 1991, 15; Ладынин 2007, 236].

⁶ Про відмінності між царським і династичним культами Птолемеїв див., напр.: [Pfeiffer 2008b, *passim*; Weber 2012, 77–97].

⁷ До цього переліку слід віднести: Арсиною II, Береніку II, Ісиду, Серапіса, братів Діоскурів [Неверов 1974, 114; Финагенова 2001, 167; Hoelbl 2001, 104–106; Ладынин 2007, 237–238; Mueller 2009, 266–280; Зелінський 2010, 320–323, прим. 327 і 330, 325, прим. 344, 328, прим. 361; Carney 2013, 98–110; Clayman 2014, 135–137], а також, можливо, Птолемеїв II та III, які іноді зображувалися в подібні Посейдона [Зелінський 2010, 320, прим. 327], та Арсиною III (пор.: [Зайцев, Мордвинцева 2003, 90–91]).

⁸ В усякому разі, мені не відомі джерела, які б указували на подібну функцію зазначених богів та обожнених представниць і представників династії Птолемеїв.

⁹ Про позаєгипетські володіння Птолемеїв і перипетії історії міжнародних відносин доби еллінізму (зокрема III століття) див.: [Bagnall 1976, *passim*; Жигунин 1980, 60–167; Hoelbl 2001, 14–76, 127–143; Grainger 2010, *passim*; Huss 2011, 140–178].

¹⁰ У цьому контексті можна згадати знайдену на території Херсонеса аметистову гему із зображенням, яке можна ідентифікувати як Арсиною II [Краснодубец 2018, 108, № 3].

¹¹ Про сутність птолемеївської трифе див., напр.: [Gouessan 2013, 73–101; Clayman 2014, 68–73, 122–123].

¹² Про птолемеївський державно-адміністративний апарат див.: [Huss 2011, 15–139].

¹³ Про цю битву див., напр.: [Grabowski 2010, 237–266; Grainger 2010, 213–216].

¹⁴ Т. Грабовський робить слушний висновок, згідно з яким у цьому разі малося на увазі 300 тисяч золотих монет [Grabowski 2010, 271, *Przyp.* 137].

¹⁵ Не виключаю можливості, що в цьому контексті цілком логічною є висока концентрація перснів птолемейського типу саме в Північному Причорномор'ї. Можливо, вихідці з цього чи не найпівнічнішого регіону еллінської ойкумени частіше від інших переселенців не могли призвичаїтися до жаркого єгипетського клімату, а отже, у більшій кількості поверталися на батьківщину. В усякому разі, ще Геродот писав про випадки замерзання Боспору Кімерійського під час зимових холодів [Herodotus 1899, *IV*, 28].

¹⁶ Про зазначений воєнний конфлікт див., напр.: [Heinen 1972, 95–213; Dreyer 1999, 308–376; O'Neil 2008, 65–90].

¹⁷ Можливо, сюди ж варто віднести Арсиною II, Береніку II, Арсиною III, а також Птолемеїв II та III (див. прим. 7).

¹⁸ У цьому ж контексті також варто вказати на теоретичну можливість існування зв'язків між кинемами та перснями із зображенням Артеміди, яка, як добре відомо, між іншим, поцілювалася як богиня полювання.

¹⁹ Пор. зі схожою акцією, здійсненою Беренікою II під час III Сирійської війни [Callimachus 1953, *fr.* 110; Catullus 1975, 66; Hyginus 1992, *II*, 24, 1; Clayman 2014, 97–101, 187–190].

²⁰ Стосовно сумнівів з цього приводу див.: [Huss 2001, 468, *Anm.* 41].

²¹ Стосовно зближення культів Діоніса та Кібели за елліністичної або й доелліністичної доби див., напр.: [Euripides 1902, 70–88; Apollodorus 1907, *III*, *V*, 1; Strabo 1899, *X*, *III*, 12–22; Fraser 1972, *II*, 33*f*, *not.* 118]. Існує можливість інших, на мій погляд, менш імовірних конотацій між культом Кібели і царським домом Птолемеїв. Зокрема, траплялася практика ототожнення Корибантів, які входили до почту цієї богині, із самофракійськими Кабірами [Strabo 1899, *X*, *III*, 12–22; Nilsson 1961, 101–102], у чьому провідному культовому центрі свого часу знайшла притулок майбутня Арсиною II [Justinus 1911, *XVII*, 2, *XXIV*, 2–3; Hoelbl 2001, 36; Huss 2001, 259, 265, 306; Mueller 2009, 82, 93; Carney 2013, 38, 60, 62]. Окрім того, П. Фрезер припускав наявність можливих непрямих зв'язків між культурами Кібели та Береніки II [Fraser 1972, *I*, 278; *II*, 434, *not.* 736–737].

²² Цікаво, що в “Пасхальній хроніці” двома згадками цього Птолемеевого прізвища, по суті, обрамляється свідчення про привезення до Риму священного зображення Реї-Кібели [Chronicon paschale 1832, 141.3; пор.: Strabo 1899, *X*, *III*, 12–15; Livius 1986, *XXIX*, 10–11; van Oppen de Ruiter 2007, 37].

²³ Про подібну практику в державі Селевкідів див., наприклад: [Bricault 1999, 334–335].

²⁴ Для більш детального огляду цієї проблеми див.: [Manning 2003, 172–174]. Отже, стає зрозуміло й знахідка численних глиняних відтисків із перснів птолемейського типу на території Едфу, відомого своїм знаменитим храмом Гора Бехдетського [Milne 1916, 87–101; Трейстер 1985, 128; Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 73–95; van Oppen de Ruiter, Lorber 2018, 349–394]. Відтепер зазначену обставину можна пояснити тим, що жерці, які обслуговували храми Верхнього Єгипту, здавна мали право під більшим чи меншим державним контролем брати на відкуп збирання податків від продажу нерухомого майна (пор.: [Manning 2003, 172–174]), а самі храми нерідко використовувалися як архіви для зберігання державних і приватних документів [Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 76–77].

²⁵ Щодо зазначеного податку у птолемейському Єгипті, зокрема в разі військових поселенців, див., напр.: [Зелінський 2010, 182, *прим.* 191].

²⁶ При цьому я погоджуюся з думкою Ю. Г. Виноградова та М. І. Золотарьова, згідно з якою згадані в одному з фаюмських написів боспорити: Філоніх і Мольпагор були не військовими найманцями, а політичними емігрантами [Виноградов, Золотарев 2000, 286–288].

²⁷ До інших доволі спорадичних свідчень на користь тісних контактів між Єгиптом і Боспором можна віднести: Німфейську фреску, яка свідчить про відвідини Боспорського царства птолемейським військовим кораблем під назвою “Ісіда” [Грач 1984, 81–88]; вказівку на візит до Єгипту посольства від боспорського царя Перісада II, датовану 254 роком [Greek rarygi... 1974, № 1973; пор.: Литвиненко 1991, 20; Ладынин 2007, 241; Braund 2018, 177–183]; знайдену на території Пантікапею базальтову голову Арсиною II [Виноградов, Золотарев 2000, 286; Ладынин 2007, 240–241] і скляну двосторонню підвіску, на якій, імовірно, зображено Птолемея II й Арсиною II (пор.: [Ладынин, Попова 2010, 73]). Сліди контактів Птолемейського Єгипту з іншими державами Північного Причорномор'я [Шургая 1965, 126–141; Шургая 1972, 17–29] відзначаються ще більшою спорадичністю. Зокрема, останнім часом виникли суттєві сумніви стосовно єгипетського походження знайдених в Ольвії

та Пантікапеї т. зв. поховальних урн Гадра (пор.: [Fraser 1972, I. 172]); оскільки вони, найімовірніше, вироблялись на Криті [Callaghan, Jones 1985, 1–17; пор.: Chaniotis 2004, 98; Braund 2018, 172, *not.* 115, 181, *not.* 157]. Стосовно обстоювання александрійського походження ольвійських урн Гадра див.: [Ломтадзе 2009, 345–347].

²⁸ Нещодавно Є. М. Краснодубець запропонувала збільшити кількість перснів, знайдених на території Херсонеса, до 12 екземплярів [Краснодубець 2018, 107–111, №№ 1–2, 6–9, 11–12, 16–19]. Проте сама дослідниця визнає можливість належності частини знахідок до числа більш пізніх місцевих підробок [Краснодубець 2018, 111].

²⁹ При цьому І. А. Ладинін особливо підкреслює факт найбільшої концентрації перснів у Пантікапеї та Фанагорії [Ладинін 2007, 236].

³⁰ Це ж можна сказати й про самі персні. Наприклад, існує бронзовий перстень із зображенням Клеопатри I, який датується не раніше ніж 1-ю чвертю II століття [Charbonneau 1958, 95–98].

³¹ Про глиняні печатки зі схожими зображеннями, знайдені на території елліністичного Єгипту, див.: [Milne 1916, 90, №№ 38–39; Bricault 1999, 334; Plantzos 2011, 402; van Oppen de Ruiter, Lorber 2018, 368–369].

³² Про широку практику функціонування подібних архівів за елліністичної доби див.: [Spier 1992, 166; Lorber, van Oppen de Ruiter 2017, 93, *not.* 11].

³³ В цілому про IV Сирійську війну див., напр.: [Grabowski 2010, 214–274].

³⁴ Враховуючи, що Серапіс та Ісіда виступали як покровителі мореплавців (див. прим. 7), власником персня міг бути військовий моряк, який служив на одному з кораблів, що у 219 році перейшли на бік Антіоха III разом з тодішнім стратегом Койлесирії етолійцем Теодотом [Polybios 1882, V. 61–62].

³⁵ Полібій говорить про перебування на службі в Антіоха III колишніх птолемейських найманих військових командирів: критянина Лагора й етолійця Ніколая [Polybios 1882, VII. 15–18, X. 29], яких він не згадував серед переліку перебіжчиків часів IV Сирійської війни (див. вище).

СКОРОЧЕННЯ

ВДИ – Вестник древней истории.

CdÉ – La Chronique d’Égypte.

ЛІТЕРАТУРА

Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом // **Syssitia: Памяти Ю. В. Андреева**. Санкт-Петербург, 2000.

Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее // **ВДИ**, 1984, № 1.

Жигунин В. Д. **Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н. э.** Казань, 1980.

Зайцев Ю. П., Мордвинцева В. И. Ногайчинский курган в степном Крыму // **ВДИ**, 2003, № 3.

Зелинский А. Л. К вопросу о назначении так называемых перстней “птолемеевского типа” // **Стародавнє Причорномор’я**. Вип. XII. 2018.

Зелінський А. Л. **Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемейв**. Київ, 2010.

Краснодубець Е. М. Эллинистические египетские перстни-печати и их оттиски из Херсонеса Таврического и его хоры // **Боспорский феномен. Общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира**. Материалы международной научной конференции: в 2-х ч. Ч. 2 / Ред. В. Ю. Зуев, В. А. Хршановский. Санкт-Петербург, 2018.

Ладинін І. А. Еще раз о перстнях “птолемеевского типа” из Северного Причерноморья: к возможной интерпретации в свете внешней политики эллинистического Египта в III в. до н. э. // **Древности Боспора**. Т. 11. 2007.

Ладинін І. А., Попова Е. А. Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северо-Западный Крым), и посмертное обожествление Арсиной II Филадельфы // **ВДИ**, 2010, № 2.

- Литвиненко Ю. Н.* Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в. до н. э. К вопросу о контактах // **ВДИ**, 1991, № 1.
- Ломтадзе Г. А.* Об одной группе эллинистических сосудов из некрополя Ольвии // **Античный мир и археология**. Вып. 13. 2009.
- Молев Е. А.* **Боспор в период Эллинизма**. Нижний Новгород, 1994.
- Неверов О. Я.* Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа // **ВДИ**, 1974, № 1.
- Тарн В.* **Эллинистическая цивилизация** / Пер. с англ. Москва, 1949.
- Трейстер М. Ю.* Бронзовые перстни с изображениями на щитках из Горгиипии и окрестностей // **ВДИ**, 1982, № 3.
- Трейстер М. Ю.* Боспор и Египет в III веке до н. э. // **ВДИ**, 1985, № 1.
- Финагенова С. И.* Группа бронзовых эллинистических перстней из собрания ГМИИ им. Пушкина // **ВДИ**, 2001, № 2.
- Шургая И. Г.* Импорт Александрии в Северном Причерноморье // **ВДИ**, 1965, № 4.
- Шургая И. Г.* О торговых сношениях Ольвии с Александрией Египетской в эллинистическую эпоху // **ВДИ**, 1972, № 3.
- Anthologia palatina [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus:** In 2 v. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum, 1911.
- Apollodorus.* **Bibliotheca Mythologica** / Ed. G. Moser. Lipsiae, 1907.
- Archibald Z.* Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age // **The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges** / Ed. by V. Gabrielsen & J. Lund. Aarhus, 2007.
- Badoud N.* Rhodes et les Cyclades a l'epoque hellenistique // **Scripta Antiqua**. Vol. 64. 2014.
- Bagnall R.* **The administration of the Ptolemaic possessions outside Egypt**. Leiden, 1976.
- Bell H.* Hellenic Culture in Egypt // **The Journal of Egyptian Archaeology**, 1922, No. 3/4.
- Braund D.* **Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosphoran Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era**. New York, 2018.
- Bricault L.* Sarapis et Isis, Sauveurs de Ptolémée IV à Raphia // **CdÉ**. Vol. 74. 1999.
- Callaghan E., Jones R.* Hadra Hydriae and central Crete: a fabric analysis // **The Annual of the British School at Athens**. V. 80 (1985).
- Callimachus.* Fragmenta // **Callimachus:** In 2 vols. Vol. 2 / Ed. by R. Pfeiffer. Oxford, 1953.
- Carney E. D.* **Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)**. Oxford, 2013.
- Catullus C. Valerius.* **Carmina** / Ed. W. Eisenhut. Muenchen, 1975.
- Chaniotis A.* **Das antike Kreta**. München, 2004.
- Charbonneaux J.* Sur la signification et la date de la tasse Farnèse // **Monument et mémoires de la Fondation Eugène Piot**. T. 50. 1958.
- Chronicon paschale: Ad exemplar vaticanum** / Ed. L. Dindorf. Bonn, 1832.
- Clayman D.* **Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in Antiquity**. Oxford – New York, 2014.
- Coloru O.* Rex ridens, rex cavillatus: L'umorismo e la regalità ellenistica // **L'Umorismo in prospettiva interculturale: Immagini, Aspettie, Linguaggi** / Ed. O. Coloru, G. Minunno. Parma, 2014.
- Dreyer B.* **Untersuchungen zur Geschichte des spaetklassischen Athen (322 – ca. 230 v. Chr.)**. Stuttgart, 1999.
- Etymologicum magnum** / Ed. by T. Gaisford. Oxford, 1848.
- Euripides.* Bacchae // **Euripidis fabulae:** In 3 vols. Vol. 3 / Ed. by J. Diggle. Oxford, 1994.
- Fraser P.* **Ptolemaic Alexandria:** In II vols. Oxford, 1972.
- Gouëssan A.* La τρυφή ptolémaïque royale // **Dialogues d'histoire ancienne**, 2013, No. 2.
- Grabowski T.* **Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwartha Wojna syryjska (221–217 p.n.e.)**. Kraków, 2010.
- Grainger J.* **The Syrian Wars**. Leiden – Boston, 2010.
- Greek papyri in the British Museum: catalogue, with texts:** Vol. 7 / Ed. by T. Skeat. London, 1974.
- Heinen H.* **Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts v. Chr.: Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideischen Krieg**. Wiesbaden, 1972.

Herklotz F. Vom ägyptischen Lokalgott zur griechischen Universalgottheit – Sarapis als Heil- und Orakelgott in der Ptolemäerzeit // **Ancient Society**. Vol. 48. 2018.

Herodotus. **Historiarum Libri IX** / Ed. H. R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.

Hoelbl G. **A History of the Ptolemaic Empire** / Transl. from Germ. London – New York, 2001.

Huss W. **Ägypten in hellenistischer Zeit, 332–30 v. Chr.** München, 2001.

Huss W. **Die Verwaltung des ptolemäischen Reichs.** München, 2011.

Hyginus. **Poetica Astronomica** / Ed. G. Vire. Stuttgart, 1992.

Jaehne A. Alexandreon Chora // **Klio**, 1981, No. 1.

Johnson S. **Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity. Third Maccabees in Its Cultural Context.** Berkeley – Los Angeles – London, 2004.

Iustinus M. Junianis. **Pompeius Trogus “Historiae Philippicae” Epitome** / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.

Kyriakos N. Archaeological News from Cyprus, 1970 // **American Journal of Archaeology**, 1972, No. 3.

Ladynin I. A. “Rings for Grain”: An Interpretation for the Abundant Finds of the So-called “Ptolemaic Finger Rings” of the 3rd Century B.C. in the North Black Sea Area // **Geographica Historica**. V. 10. 2011.

Lorber C., van Oppen de Ruiter B. Clay Seal Impressions from Ptolemaic Edfu // **Numismatica e antichità classiche**. V. 46. 2017.

Machabaeorum liber III // **Septuaginta**: In 2 vols. Vol. 1 / Ed. by A. Rahlfs. Stuttgart, 1935.

Manning J. **Land and Power in Ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure.** Cambridge, 2003.

Marshall F. **Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum.** London, 1907.

Milne J. Ptolemaic Seal Impressions // **Journal of Hellenic Studies**. Vol. 36. 1916.

Modrzejewski J. Le “Troisième Livre des Maccabées”: un drame judiciaire judéo-alexandrin // **The Journal of Juristic Papyrology**. Vol. 38. 2008.

Müller S. **Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation Ptolemaios II. und Arsinoe II.** Berlin – New York, 2009.

Nilsson M. **Geschichte der griechischen Religion.** Bd. 2: Die hellenistische und römische Zeit. 2nd ed. München, 1961.

O’Neil J. A Re-examination of the Chremonidian War // **Ptolemy II Philadelphus and His World** / Ed. by P. McKechnie, Philippe Guillaume. Leiden – Boston, 2008.

van Oppen de Ruiter B. **The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis:** PhD dissertation. City University of New York. New York, 2007.

van Oppen de Ruiter B. **Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship.** New York, 2015.

van Oppen de Ruiter B., Lorber C. Royal or Divine? Female Heads in the Edfu Hoard // **CdÉ. T.** 92. 2018.

Oriens Graeci inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum Graecorum: In 2 vols. Vol. 2 / Ed. G. Dittenberger. Lipsiae, 1903.

Pausanias. **Graeciae descriptio:** In 3 vols. Vol. 1 / Ed. M. H. Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973.

Pfeiffer St. The God Serapis, His Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt // **Ptolemy II Philadelphus and His World** / Ed. by P. McKechnie, Philippe Guillaume. Leiden – Boston, 2008a.

Pfeiffer St. **Herrscher- und Dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen.** München, 2008b.

Pfeiffer St. **Die Ptolemäer: Im Reich der Kleopatra.** Stuttgart, 2017.

Pieper M. Die Siegelung in den griechischen Papyri Ägyptens // **Aegyptus**. 1934. № 2/3.

Plantzos D. The Iconography of Assimilation. Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions // **More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship** / Ed. by P. Iossif, A. Chankowski, C. Lorber. Leuven, 2011.

Plutarchus. Lucullus // **Plutarchus. Vitae Parallelae:** In 3 v. Vol. 1 / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1969.

Plutarchus. Cleomenes // **Plutarchus. Vitae Parallelae:** In 3 vols. Vol. 3 / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1971.

Polybius. **Historiae:** In 2 vols. / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae, 1882.

Rice E. **The grand procession of Ptolemy Philadelphus.** Oxford, 1983.

Spiegelberg W. Beiträge zur Erklärung des neuen dreisprachigen Priesterdekretes zu Ehren des Ptolemaios Philopator. München, 1925.

Spier J. Ancient Gems and Finger Rings: Catalogue of the Collections, the J. Paul Getty Museum. Malibu, 1992.

Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.

Theocritus. Idyllia / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. Lipsiae, 1881.

Titi Livi: Ab Urbe Condita, Libri XXVIII–XXX / Ed. P. Walsh. Leipzig, 1986.

Tondriau J. Le décret dionysiaque de Philopator (B.G.U., 1211) // Aegyptus. Vol. 26. 1946.

Weber G. Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult – ein Experimentierfeld für Makedonen, Griechen und Ägypter // Oikumene. Vol. 9. 2012.

REFERENCES

Vinogradov Yu. G. and Zolotarev M. I. (2000), “Bozhestvennaya egipetskaya triada v Khersonese Tavricheskom“, in V. Yu. Zuyev (Ed.), *Syssitia: Pamyati Yu. V. Andreyeva*, Gos. Ermitazh and Aleteyya, Saint Petersburg, pp. 284–294. (In Russian).

Grach N. L. (1984), “Otkrytiye novogo istoricheskogo istochnika v Nimfeye“, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 81–88. (In Russian).

Zhigunin V. D. (1980), *Mezhdunarodnyye otnosheniya ellinisticheskikh gosudarstv v 280–220 gg. do n. e.*, Ind-vo Kazanskogo un-ta, Kazan. (In Russian).

Zaytsev Yu. P. and Mordvintseva V. I. (2003), “Nogaychinskiy kurgan v stepnom Krymu“, *Vestnik drevney istorii*, No. 3, pp. 61–99. (In Russian).

Zelinskiy A. L. (2018), “K voprosu o naznachenii tak nazyvayemykh perstney ‘ptolemeyevskogo tipa’“, in *Starodavnye Prychornomor’ya*, Vol. XII, pp. 241–247. (In Russian).

Zelinskiy A. L. (2010), *Aleksandrivski faraony ta yikhni piddani. Zmitsnennya vlady pershykh Ptolemeyiv*, Akademperiodyka, Kyiv. (In Ukrainian).

Krasnodubets E. M. (2018), “Ellinisticheskiye egipetskiye perstni-pechati i ikh ottiski iz Khersonesa Tavricheskogo i ego khory“, in V. Yu. Zuyev and V. A. Khrshanovskiy (Ed.), *Bosporskiy fenomen. Obshcheye i osobennoye v istoriko-kul’turnom prostranstve antichnogo mira, Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Part 2, Izdatel’sko-poligraficheskiy tsentr Sankt-Petersburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta promyshlennykh tekhnologiy i dizayna, Saint Petersburg, pp. 105–112. (In Russian).

Ladynin I. A. (2007), “Eshche raz o perstnyakh ‘ptolemeyevskogo tipa’ iz Severnogo Prichernomor’ya: k vozmozhnoy interpretatsii v svete vneshney politiki ellinisticheskogo Egipta v III v. do n. e.”, in *Drevnosti Bospora*, Vol. 11, pp. 235–252. (In Russian).

Ladynin I. A. and Popova E. A. (2010), “Egipetskaya podveska, naydannaya na gorodishche Chayka (Severo-Zapadnyy Krym), i posmertnoye obozhestvleniye Arsinoi II Filadel’fy“, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 71–85. (In Russian).

Litvinenko Yu. N. (1991), “Ptolemeyevskiy Egipt i Severnoye Prichernomor’ye v III v do n. e. K voprosu o kontaktakh“, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 12–26. (In Russian).

Lomtadze G. A. (2009), “Ob odnoy gruppe ellinisticheskikh sosudov iz nekropolya Ol’vii“, *Antichnyy mir i arkheologiya*, Issue 13, pp. 342–348. (In Russian).

Molev E. A. (1994), *Bospor v period Ellinizma*, Izd-vo NNGU, Nizhniy Novgorod. (In Russian).

Neverov O. Ya. (1974), “Gruppa ellinisticheskikh bronzovykh perstney v sobranii Ermitazha“, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 106–115. (In Russian).

Tarn W. (1949), *Ellinisticheskaya tsivilizatsiya*, Transl. from English by S. A. Lyaskovskiy, Gospolitizdat, Moscow. (In Russian).

Treyster M. Yu. (1982), “Bronzovyye perstni s izobrazheniyami na shchitkakh iz Gorgippii i okrestnostey“, *Vestnik drevney istorii*, No. 3, pp. 67–76. (In Russian).

Treyster M. Yu. (1985), “Bospor i Egipt v III veke do n. e.”, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 126–139. (In Russian).

Finagenova S. I. (2001), “Gruppa bronzovykh ellinisticheskikh perstney iz sobraniya GMII im. Pushkina“, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 164–167. (In Russian).

Shurgaya I. G. (1965), “Import Aleksandrii v Severnom Prichernomor’ye“, *Vestnik drevney istorii*, No. 4, pp. 126–141. (In Russian).

Shurgaya I. G. (1972), “O torgovykh snosheniyakh Ol’vii s Aleksandriyey Egipetskoy v ellinisticheskuyu epokhu”, *Veštnik drevney istorii*, No. 3, pp. 17–29. (In Russian).

Anthologia palatina [Anthologia graeca], *Codex palatinus et codex parisinus* (1911), 2 vols., C. Preisendanz (Ed.), A. W. Sijthoff, Lugduni Batavorum.

Apollodorus (1907), *Bibliotheca Mythologica*, G. Moser (Ed.), Teubner, Lipsiae.

Archibald Z. (2007), “Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age”, in V. Gabrielsen and J. Lund (Eds.), *The Black sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges*, Aarhus University Press, Aarhus, pp. 253–272.

Badoud N. (2014), “Rhodes et les Cyclades a l’epoque hellenistique”, *Scripta Antiqua*, Vol. 64, pp. 115–29.

Bagnall R. (1976), *The administration of the Ptolemaic possessions outside Egypt*, E. J. Brill, Leiden.

Bell H. (1922), “Hellenic Culture in Egypt”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, No. 3/4, pp. 139–55.

Braund D. (2018), *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosphoran Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*, Cambridge University press, New York.

Bricault L. (1999), “Sarapis et Isis, Sauveurs de Ptolémée IV à Raphia”, *La Chronique d’Égypte*, Vol. 74, pp. 334–43.

Callaghan E. and Jones R. (1985), “Hadra Hydriae and central Crete: a fabric analysis”, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 80, pp. 1–17.

Callimachus (1953), “Fragmenta”, in R. Pfeiffer (Ed.), *Callimachus*, Vol. 2, Clarendon Press, Oxford, pp. 323–814.

Carney E. D. (2013), *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*, Oxford University Press, Oxford.

Catullus C. Valerius (1975), *Carmina*, W. Eisenhut (Ed.), Heimeran, München.

Chanotis A. (2004), *Das antike Kreta*, C. H. Beck, München.

Charbonneaux J. (1958), “Sur la signification et la date de la tasse Farnèse”, *Monument et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, T. 50, pp. 85–103.

Chronicon paschale: Ad exemplar vaticanum (1832), L. Dindorf (Ed.), Impensis Ed. Weberi, Bonn.

Clayman D. (2014), *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in Antiquity*, Oxford University Press, Oxford and New York.

Coloru O. (2014), “Rex ridens, rex cavillatus: L’umorismo e la regalità ellenistica”, in O. Coloru et G. Minunno (Eds.), *L’Umorismo in prospettiva interculturale: Immagini, Aspetti, Linguaggi*, Atelier 65, Parma, pp. 20–36.

Dreyer B. (1999), *Untersuchungen zur Geschichte des spätklassischen Athen (322 – ca. 230 v. Chr.)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Etymologicum magnum (1848), T. Gaisford (Ed.), Oxford University Press, Oxford.

Euripides (1994), “Bacchae”, in J. Diggle (Ed.), *Euripidis fabulae*, Vol. 3, Clarendon Press, Oxford, pp. 291–351.

Fraser P. (1972), *Ptolemaic Alexandria*, II vols., Clarendon Press, Oxford.

Gouëssan A. (2013), “La tryphé ptolémaïque royale”, *Dialogues d’histoire ancienne*, No. 2, pp. 73–101.

Grabowski T. (2010), *Ostatni Triumf Ptolemeusza. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p. n. e.)*, Historia Jagellonica, Kraków.

Grainger J. (2010), *The Syrian Wars*, Brill, Leiden and Boston.

Greek papyri in the British Museum: catalogue, with texts (1974), Vol. 7, T. Skeat (Ed.), McMillan Press, London.

Heinen H. (1972), *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts v. Chr.: Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideischen Krieg*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

Herklotz F. (2018), “Vom ägyptischen Lokalgott zur griechischen Universalgottheit – Sarapis als Heil- und Orakelgott in der Ptolemäerzeit”, *Ancient Society*, Vol. 48, pp. 9–48.

Herodotus (1899), *Historiarum Libri IX*, H. R. Dietsch and H. Kallenberg (Eds.), Teubner, Lipsiae.

- Hoelbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, Transl. by T. Saavedra, Routledge, London and New York.
- Huss W. (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit, 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, München.
- Huss W. (2011), *Die Verwaltung des ptolemäischen Reichs*, C. H. Beck, München.
- Hyginus (1992), *Poetica Astronomica*, G. Vire (Ed.), Teubner, Stuttgart.
- Jaehne A. (1981), “Alexandreion Chora”, *Klio*, No.1, pp. 63–103.
- Johnson S. (2004), *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity. Third Maccabees in Its Cultural Context*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.
- Justinus M. Junianis (1911), *Pompeius Trogus “Historiae Philippicae Epitome”*, W. Kroll (Ed.), Teubner, Lipsiae.
- Kyriakos N. (1972), “Archaeological News from Cyprus, 1970”, *American Journal of Archaeology*, No. 3, pp. 311–320.
- Ladynin I. A. (2011), “‘Rings for Grain’: An Interpretation for the Abundant Finds of the So-called ‘Ptolemaic Finger Rings’ of the 3rd Century B.C. in the North Black Sea Area”, *Geographica Historica*, Vol. 10, pp. 245–260.
- Lorber C. and van Oppen de Ruiter B. (2017), “Clay Seal Impressions from Ptolemaic Edfu”, *Numismatica e antichità classiche*, Vol. 46, pp. 73–95.
- “Machabaeorum liber III” (1935), in A. Rahlfs (Ed.), *Septuaginta*, Vol. 1, Wuerttembergische Bibelanstalt, Stuttgart, pp. 1139–1156.
- Manning J. (2003), *Land and Power in Ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Marshall F. (1907), *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum*, William Clowes and sons, London.
- Milne J. (1916), “Ptolemaic Seal Impressions”, *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 36, pp. 87–101.
- Modrzejewski J. (2008), “Le ‘Troisième Livre des Maccabées’: un drame judiciaire judéo-alexandrin”, *The Journal of Juristic Papyrology*, Vol. 38, pp. 157–170.
- Müller S. (2009), *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation Ptolemaios II. und Arsinoe II.*, Walter de Gruyter, Berlin and New York.
- Nilsson M. (1961), *Geschichte der griechischen Religion*. Bd. 2: Die hellenistische und römische Zeit, 2nd ed., C. H. Beck, München.
- O’Neil J. (2008), “A Re-examination of the Chremonidian War”, in P. McKechnie and Ph. Guillaume (Eds.), *Ptolemy II Philadelphus and His World*, Koninklijke Brill NV, Leiden and Boston, pp. 65–90.
- van Oppen de Ruiter B. (2007), *The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis*, PhD dissertation, City University of New York, New York.
- van Oppen de Ruiter B. (2015), *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*, Palgrave Macmillan, New York.
- van Oppen de Ruiter B. and Lorber C. (2018), “Royal or Divine? Female Heads in the Edfu Hoard”, *La Chronique d’Égypte*, T. 92, pp. 349–394.
- Oriens Graeci inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum Graecorum* (1903), Vol. 2, G. Dittenberger (Ed.), S. Hizzel, Lipsiae.
- Pausanias (1973), *Graeciae descriptio*, Vol. 1, M. H. Rocha-Pereira (Ed.), Teubner, Lipsiae.
- Pfeiffer St. (2008a), “The God Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt”, in P. McKechnie and Ph. Guillaume (Eds.), *Ptolemy II Philadelphus and His World*, Koninklijke Brill NV, Leiden and Boston, pp. 387–408.
- Pfeiffer St. (2008b), *Herrscher- und Dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen*, C. H. Beck, München.
- Pfeiffer St. (2017), *Die Ptolemäer: Im Reich der Kleopatra*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.
- Pieper M. (1934), “Die Siegelung in den griechischen Papyri Ägyptens”, *Aegyptus*, No. 2/3, pp. 245–52.
- Plantzos D. (2011), “The Iconography of Assimilation. Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions”, in P. Iossif, A. Chankowski and C. Lorber (Eds.), *More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship*, Peeters, Leuven, pp. 389–415.
- Plutarchus (1969), “Lucullus”, K. Ziegler (Ed.), *Plutarchus. Vitae Parallelae*, Vol. 1, Teubner, Lipsiae, pp. 359–419.

- Plutarchus (1971), “Cleomenes”, iv K. Ziegler (Ed.), *Plutarchus. Vitae Parallelae*, Vol. 3, Teubner, Lipsiae, pp. 375–415.
- Polybius (1882), *Historiae*, 2 vols., Th. Buttner-Wobst (Ed.), Teubner, Lipsiae.
- Rice E. E. (1983), *The grand procession of Ptolemy Philadelphus*, Oxford University Press, Oxford.
- Spiegelberg W. (1925), *Beiträge zur Erklärung des neuen dreisprachigen Priesterdekretes zu Ehren des Ptolemaios Philopator*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- Spier J. (1992), *Ancient Gems and Finger Rings: Catalogue of the Collections, the J. Paul Getty Museum*, The J. Paul Getty Museum, Malibu.
- Strabo (1899), *Rerum Geographicorum. Libri 17*, G. Spiro and H. Waldman (Eds.), Holtze, Halle.
- Theocritus (1881), *Idyllia*, A. Fritzsche et E. Hiller (Eds.), Teubner, Lipsiae.
- Titus Livius (1986), *Titi Livi: Ab Urbe Condita, Libri XXVIII–XXX*, P. Walsh (Ed.), Teubner, Leipzig.
- Tondriau J. (1946), “Le décret dionysiaque de Philopator (B.G.U., 1211)”, *Aegyptus*, Vol. 26, pp. 84–95.
- Weber G. (2012), “Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult – ein Experimentierfeld für Makedonen, Griechen und Ägypter”, *Oikumene*, Vol. 9, pp. 77–97.

А. Л. Зелінський

**Персні “птолемеївського типу” і Північне Причорномор’я:
виняток чи правило?**

У центрі цього дослідження перебувають так звані персні “птолемеївського типу”. Йдеться про відповідні бронзові, залізні, а також скляні і кістяні вироби, що містять зображення, так чи інакше пов’язані з династією Птолемеїв. Переважну більшість відповідних артефактів знайдено на території Боспорського царства. Проте вони зустрічаються і в інших державах Північного Причорномор’я, а також у Єгипті, на Кіпрі, у балканській Греції та Малій Азії. До цієї групи джерел також слід додати глиняні печаті єгипетського, кіпрського та месопотамського походження, що містять відбитки перснів “птолемеївського типу”. У сучасних дослідженнях, здебільшого присвячених причорноморським знахідкам, розглядаються два нерозривно пов’язані питання: яким було призначення цієї групи артефактів і яку роль вона відігравала у відносинах між державою Птолемеїв і Боспорським царством?

У рамках цієї проблематики я продовжую розвивати свою теорію, згідно з якою персні “птолемеївського типу” виступали як нагороди, призначені для рядових найманців або й для цивільних осіб, що перебували на птолемеївській службі. На мою думку, нагородження подібною відзнакою означало надання певного податкового привілею. До числа нагороджених, імовірно, належали вихідці з Боспору, які згодом повернулися на батьківщину.

Такий висновок дає змогу під іншим кутом подивитися на проблему ролі відповідних перснів у боспоро-єгипетських відносинах. На території держави Птолемеїв знайдено значну кількість глиняних печатей з відбитками перснів “птолемеївського типу”, здебільшого датованих не періодом зовнішньополітичної активності держави Птолемеїв, а II та I століттями. Отже, відповідні артефакти призначалися для внутрішньодержавного користування. Водночас, загальний ареал поширення перснів у поєднанні з двома глиняними печатями з “міського архіву” Селевкії-на-Тигрі показує, що власники вищезгаданих відзнак, полишаючи державу Птолемеїв, далеко не завжди опинялися в Північному Причорномор’ї.

Отже, наявність на Боспорі Кімерійському високої концентрації перснів “птолемеївського типу” має суто приватне коріння і не може розглядатися в контексті питання про “винятковий характер” офіційних боспоро-єгипетських відносин. Проте значна кількість вищезгаданих артефактів, знайдених на північному узбережжі Чорного моря, свідчить про високий рівень інтеграції регіону до елліністичної ойкумени.

Ключові слова: Боспорське царство, держава Птолемеїв, персні “птолемеївського типу”, Північне Причорномор’я, податкові привілеї

А. Л. Зелінський

**Перстни “птолемеевского типа” и Северное Причерноморье:
исключение или правило?**

В центре этого исследования пребывают так называемые перстни “птолемеевского типа”. Речь идет о соответственных бронзовых, железных, а также стеклянных и костяных изделиях, содержащих изображения, так или иначе связанные с династией Птолемеев. Подавляющее большинство данных артефактов найдено на территории Боспорского царства. Однако они встречаются и в других государствах Северного Причерноморья, а также в Египте, на Кипре, в балканской Греции и Малой Азии. К этой группе источников также следует добавить глиняные печати египетского, кипрского и месопотамского происхождения, содержащие отпечатки перстней “птолемеевского типа”. В современных исследованиях, в основном посвященных причерноморским находкам, рассматриваются два неразрывно связанных вопроса: каким было назначение этих артефактов и какую роль они играли в отношениях между государством Птолемеев и Боспорским царством?

В рамках этой проблематики я продолжаю развивать свою теорию, согласно которой перстни “птолемеевского типа” выступали как награды, предназначенные для рядовых наемников или даже для гражданских лиц, находящихся на птолемеевской службе. По моему мнению, награждение подобным отличительным знаком маркировало предоставление некоей налоговой привилегии. К числу награжденных, вероятно, принадлежали выходцы с Боспора, впоследствии вернувшиеся на родину.

Такой вывод позволяет посмотреть под другим углом на проблему роли данных перстней в боспоро-египетских отношениях. На территории государства Птолемеев найдено значительное количество глиняных печатей с оттисками перстней “птолемеевского типа”, в основном датированных не периодом внешнеполитической активности государства Птолемеев, а II и I веками. Таким образом, соответствующие артефакты предназначались для внутригосударственного пользования. Вместе с тем общий ареал распространения перстней в сочетании с двумя глиняными печатями из “городского архива” Селевкии-на-Тигре показывает, что владельцы вышеупомянутых отличий, покидая государство Птолемеев, далеко не всегда оказывались в Северном Причерноморье.

Следовательно, наличие на Боспоре Киммерийском высокой концентрации перстней “птолемеевского типа” имеет исключительно частные истоки и не может рассматриваться в контексте вопроса об “особом характере” официальных боспоро-египетских отношений. Вместе с тем значительное количество вышеупомянутых артефактов, найденных на северном побережье Черного моря, свидетельствует о высоком уровне интеграции региона в канву эллинистической ойкумены.

Ключевые слова: Боспорское царство, государство Птолемеев, налоговые привилегии, перстни “птолемеевского типа”, Северное Причерноморье

Стаття надійшла до редакції 28.12.2019